

МАТЕРІАЛИ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ПЛЮРАЛІЗМ РАЦІО- НАЛЬНОСТІ В ФІЛОСОФІЇ МОДЕРНУ: ФЕНОМЕН ПАСКАЛЯ»

ПАСКАЛЬ І РАЦІОНАЛІЗМ ДОБИ МОДЕРНУ

Малахов В. (Київ)

СВІТЛО У ТЕМРЯВІ

(до онтології розуму в філософії Паскаля)

*А світло у темряві світить,
і темрява не обгорнула його.*

Ів. 1.5.

Паскалем я «захворів» на третьому курсі університету, коли, попередньо заінтригований деякими натяками, розгорнув і того ж дня прочитав до останку стару, але не сказати щоб надто зачитану книжечку з дивним портретом на фронтиспісі. Було це в Історичній бібліотеці в Лаврі — традиційному місці студентських занять і освідчень, де й автора цих рядків свого часу спіткала перша любов... В напівпорожній читальній залі тихо шаруділи сторінками кільканадцятьоро юних гуманітаріїв, час від часу лунав мелодійний передзвін лаврських курантів, з пожовклої сторінки позирало обличчя містика, сповнене якоїсь смиренної меланхолійної рішучості. Обрис хворобливої, але не зрадженої, щирості людської, що йде до самовичерпання, до кінця, відчувся мені в цьому проникливому погляді.

Людина слабка й багатотурботлива, я знехтував ним, хоча ніколи про нього не забував, — і зараз мало що можу сказати про Паскаля свого. Доводиться втішатися тим очевидним міркуванням, що абсолютно послідовною будь-яка людина, тим більш філософ, виявляється лише в клінічних випадках, — а отже, не заміряючись на всеохоплюючі характеристики паскалівської філософії, можна й собі спробувати щось додати про те, що, як на мене, поруч з усім іншим, присутнє-таки у Паскаля: що й відчув я тоді, в тихій лаврській читальні, не перший і не останній під тим безсмертним смертним поглядом.

Передусім — елементарне запитання: раціоналіст чи ірраціона-

ліст Паскаль? (Як викладач, можу засвідчити, що це питання зазвичай викликає палкі дискусії в студентській аудиторії). Ірраціоналіст, як здебільшого прийнято вважати? Тоді як бути з тим, що, за Паскалем, «вся гідність людини в думці» [6, с. 78(фр. 365)]. Взагалі, «людину створено для мислення; в цьому вся її гідність, вся її заслуга і весь обов'язок її мислити як належить» [там само]? З твердженням філософа, що «ми маємо підкорятися розумові беззастережніше, ніж будь-якому володареві» [6, с. 352(фр. 345)]? З духом інтелектуальної дисципліни, «безперечної точності й послідовності думки» [10, с. 434], що переймає всю паскалівську спадщину, являючи собою один з найбільш характерних і привабливих її моментів? З тим, що саме навернення до віри Христової мислитель не вагається представити у вигляді славнозвісного парі, яке апелює навіть не до розуму, а просто до математично налаштованого здорового глузду?

Тоді, можливо, Паскаль усе ж таки раціоналіст? Контраргументи до цієї тези відомі: жахливі безодні простору і часу, в яких вичерпується будь-яка людська уява, вже не кажучи про здатність до їх раціонального осмислення, — перше, що взагалі спадає на думку при самій тільки згадці про французького мислителя. Відомо й те, що не лише розум, але й серце, за Паскалем, «має свої підстави» [6, с. 232(фр. 277)], саме серцем ми й осягаємо «перші начала», а розум «тут зовсім не до речі» [6, с. 116(фр. 282)]. Відтак автор *Думок* раз по раз закликає розум до упокорення: «Упокірся, немічний розуме, замовкни, безтямна природо; пізнай, що людина — істота, безконечно незбагненна для людини...» [6, с. 115 (фр. 434)]. Чи не нагадує це, між іншим, за своєю інтонацією відомий заклик з *Пушкінської промови* Достоєвського: «Смирись, горда людино, і насамперед зламай свою гордість» [3, с. 139]?. Важко відмовити собі в задоволенні навести в цій же рубриці «ірраціоналістичних» заяв Паскаля думку останнього про те, що «безмежна відстань між тілом і розумом дає поняття про ще незмірно безмежнішу відстань між розумом і любов'ю» [6, с. 187 (фр. 793)] і що «всі тіла, всі розуми, взяті разом... — ніщо перед щонайменшим порухом любові» [там само]. Нарешті, в очак «відлюдника з Пор-Рояля» розум безперечно переважала віра, вимагаючи від нього «зречення» в предметах, що стосуються до неї [6, с. 153 (фр. 272 та ін.)].

І все ж, мушу зізнатися, твердження про раціоналізм Паскаля уявляється мені переконливішим за його протилежність — звичайно, якщо мати на думці не абсолютизацію повноважень розуму, а повноту втілення самого духу раціональності в тому глибокому і водночас гострому і точному баченні людського буття, яке властиве паскалівським текстам.

Можливо, Паскаль у цьому відношенні все ж таки скоріше пос-

тає художником розуму, ніж його аналітиком. А проте саме Паскалю зобов'язані ми своєрідним «портретом» або, якщо завгодно, «нарисом» людського розуму, що не втратив своєї актуальності досьогодні: нарису, який переконує в тому, що повнота виявлення внутрішніх потенцій самого розуму і його власна зрілість нерозривно пов'язані з усвідомленням і дотриманням ним своїх сутнісних обмежень. Як зауважує філософ, «останнім висновком розуму має бути визнання, що існує незчисленна кількість речей, які його переважають. Слабкий той розум, який не доходить до цієї свідомості» [6, с. 152 (фр. 267)]. Звісна річ, щоб визнати власне незнання, власну неспроможність, потрібна не лише мужність, але і певна міра зрілості. Цю мужність і зрілість і виявляє паскалівський розум, розумно віддаючи належне невичерпним безмежностям світового буття, розумно схиляючись в пошані перед високістю віри й любові. Але хіба це тверезе визнання власної обмеженості рівнозначне капітуляції? Й хіба схиляння перед вірою і любов'ю так уже неодмінно передбачає відмову від розуму? Уважному читачеві Паскаля відомо, що принаймні сам мислитель дотримувався стосовно цього зовсім іншої думки.

В класичному європейському раціоналізмі Нового часу домагання розуму, як відомо, засновані здебільшого на переконанні, що саме він виражає універсальну істину світового буття. Вважалося, що людина повинна мислити й діяти раціонально, оскільки розум — це справжнє світло природи й володар буття, котрому підпорядковане все. Як проголошує знаменита Сьома теорема 2-ї частини спінозівської *Етики*, «порядок і зв'язок ідей ті самі, що й порядок і зв'язок речей»; через це, встановлюючи порядок і зв'язок у царині ідей, ми тим самим опановуємо світ. Дотримуватися розуму означає, з цієї точки зору, залучатися до його світового панування.

У Паскаля, звичайно, ми бачимо дещо зовсім інше, у певному відношенні — протилежне. Паскалівський Всесвіт мало що не дає людині жодних шансів на панівне становище в ньому, він будь-якої миті в своїй абсолютній непередбачуваності здатен просто стерти її фізично й духовно на порох; єдине, на що їй залишається сподіватися, перебуваючи посеред нього, — це не втратити себе, не загубитися в його безіменних просторах, зберегти вірність своєму людському покликанню — покликанню мислити, незважаючи ні на що. Мислити не відповідно до законів світового розуму, а всупереч видимій ірраціональності світу, яким він розкривається перед людиною. Мислити не як пошукувач владних функцій у царстві всесвітньої раціональності, а просто для того, щоб зберегти в огортаючій нас темряві ще хоч на мить ту іскорку розуміння, надії, любові, те нетривке світло, яке принаймні є в нас тепер, — адже невідомо, хто ще, окрім нас, здатен висвітлити оті німі безмежжя буття навкруги! Не треба надто далеко відриватися від історичної конкретики пас-

калівської творчості, щоб усвідомити, що саме бачення світового буття в його ірраціональному модусі здатне було виявитися для людського розуму своєрідними гіркими ліками, призначеними втримати його від необмеженої зовнішньої експансії й переорієнтувати на пошук питомих істин, співмірних (до речі, характерний паскалівський термін!) власному існуванню людини. З огляду на це, ми можемо тепер продовжити цитування згаданої вище відомої думки Паскаля: «Людину створено для мислення; [...] весь обов'язок її мислити як належить, а порядок думки — починати з себе, зі свого Творця і свого призначення» [6. с. 78 (фр. 146)].

Отже — раціоналізм, який «починає із себе», раціоналізм — точніше, раціональність? — не заради влади у світі, а заради вірності людському призначенню. Раціоналізм — все ж таки раціоналізм! — котрий віддає собі повний звіт у катастрофічності буття навкруги і саме через це не може собі дозволити капітуляції й відставки. Раціоналізм, що починається з простих моральних рішень людини стосовно щирості, послідовності, ціннісної прозорості власної поведінки й духовних пошуків, стосунків з іншими й Іншим. Раціоналізм як твердий намір берегти світло свідомості немовби в долонях або в якійсь крихкій скляній посудині серед ночі і бурі: гадаю, саме у французькій культурі ХХ ст., від Г. Марселя до А. де Сент-Екзюпері, А. Камю та ін. ми можемо бачити цілий спектр різноманітних заломлень цієї провіщеної Б. Паскалем інтенції.

Слід уявити собі всю своєрідність закладеного в основі змалюваної життєво-духовної позиції поєднання моральної наполегливості — і відчуття слабкості, вразливості, некоріненості існування людини, що відчуває себе самотньою в безмежному Всесвіті, позбавленої підтримки будь-яких субстанційних сил, людини, яка, на відміну від середньовічних християн, ще тільки має відшукати свій шлях до Бога, або принаймні здобути якийсь надійний притулок для свого збентеженого духа. У принциповому плані це знаменне поєднання передає свій етос новітнім пошукам раціональності релігійної, з одного боку (біля витоків якої і стояв Паскаль), раціональності власне етичної — з другого. Перша не зупиняється на окресленому драматичному баченні людини — мислячої тростини — серед безмежної порожнечі Всесвіту, а підноситься до постулювання внутрішньої осмисленості позалюдського, точніше, позасуб'єктного буття через дари Божественної благодаті. Друга, що надає етиці статусу своєрідної *philosophiae primaе*, покладає всі свої сподівання на саму людину і культуру її стосунків (діалогу, комунікації, спілкування) з такими ж, як вона сама, кінцевими людськими особистостями.

В будь-якому разі розум, досконало реалізований таким чином, зберігає свою суто людську онтологічну розмірність. Він — не просто байдужий засіб у чийхось руках, але і не всемогутня по-

засвітова інстанція, він — діючий у світі чинник, невіддільний від буття і сподівань самої людини. Ця людяність розуму теж дуже помітна як у самого Паскаля, так і (звичайно, дуже по-різному) в усій пробудженій ним традиції нової раціональності. Як пише Паскаль, «істина без любові не є Бог» [6, с. 260(фр. 582)]; чимало мислителів останнього століття могли б, здається, тільки позаздрити лаконізму й прозорості цієї констатації. Разом з тим, тією ж мірою, якою розум виявляє у Паскаля свою людську основу, — моделювання самого людського буття включає в себе (і в цьому автор *Думок* безперечно син свого часу, хоча й дивакуватий) внутрішні параметри розуму як інстанції самосвідомості, спрямованої на цілісне й універсалізоване осмислення світу і свого положення в ньому. Якщо істина, за Паскалем, є неповноцінною без любові, то й любов, своєю чергою, має спиратися на людське домагання істини і взагалі, якщо довіряти автентичності *Міркування про пристрасті любові*, в певному відношенні є «одне й те ж саме», що і розум [7, с. 42]; любов, читаємо в цій чудовій праці, «завжди є розумною, і ми не повинні й не можемо бажати іншого, аби не перетворитися в щось на зразок неймовірно огидних машин. Не будемо ж віднімати розум у любові, бо це речі неподільні. Так, помилялися поети, зображуючи любов сліпою. Потрібно зняти з неї пов'язку й повернути її очам світло» [7, с. 43].

Гідно уваги, як Паскаль, цей унікальний обранець філософської долі, в котрого самий череп, кажуть, був не такий, як у інших [9, с. 536], обстоює в своїх текстах прерогативи раціоналістично окресленої «людини взагалі», людини як такої. Йому мало власного містичного досвіду, відчуття власної обраності, мало обіцянок спасіння для яких завгодно обраних: він настановляє у вірі людину (пор. згаданий вище епізод з парі) і для неї ж вимолює спасіння. В наш час нової гостроти набувають висловлені ним у цьому зв'язку шляхетні думки про те, що коли навіть «сама Церква приносить жертву лише за вірних», «Ісус Христос приніс хрестну жертву за всіх» [6, с.191(фр. 774); пор. с. 235(фр. 781)]; про те, що релігію не можна утверджувати силоміць, а невіруючих перш за все треба пожаліти — «вони-бо і так нещасні» [6, с. 231(фр. 181)] тощо.

Ця шляхетність загальнолюдської позиції у Паскаля (в основі якої, умовно кажучи, своєрідний «добуток» від переживання коначності, нетривкості, вразливості існування кожної людини, примноженого на свідомісні потенції людського розуму), при всьому своєму парадигматичному значенні постає, на мою думку, досить таки незвичайним феноменом, невіддільним від притягальності паскалівської філософії загалом. Людина — та ж таки мисляча тростина — не просто перебуває між безоднями, але й сама, незбагненим для себе чином, містить у собі безконечну смислову перс-

пективу. Ставлячи над людиною своєрідний мисленневий експеримент — «що є людина в безмежному?» [6, с. 64 (фр. 72)], Паскаль виявляє не лише її «жалюгідне становище» у світі, але й її «велич». Людина — будь-яка! — це король, позбавлений трону [6, с. 76(фр. 409); с. 77(фр. 397)]; пам'ять про колишню досконалість може полегшити для неї релігійне навернення, проте в будь-якому разі людина не має зраджувати себе, забуваючи те відчуття «образу істини» [6, с. 115(фр. 434)], котре і в її падінні залишається з нею. Всупереч незліченним майбутнім етикам, естетикам і антропологіям «знизу», Паскаль найнікчемніші прояви людини тлумачить, не забуваючи про її відкритість високому; саме шукання світської слави для нього лише симптом згаданої потенційної величі. «Ми такого високого поняття про душу людини, — зазначає мислитель, — що не можемо перенести її зневаги, обійтися без того, щоб хоч якась душа нас не шанувала: все блаженство людей полягає у цій пошані» [6, с. 75 (фр. 400)].

Відповідно до цього відчуття висоти людського першопокликання, нам, за Паскалем, «боляче усяке порівняння самих себе з кінечним» [6, с. 69 (фр. 72)] — незважаючи на те, що реально наше положення є «всебічно обмеженим» [там само, с. 67]. Згідно з уже проаналізованою тезою, паскалівська людина є великою саме тому, що здатна усвідомити цю свою всебічну обмеженість і обійняти своєю думкою готовий її поглинути вражаючий постренесансний Всесвіт [6, с. 78 (фр. 348)]... Втім, онтологічний ракурс розгляду, до якого ми перейшли, вможливорює переорієнтацію в осмисленні сюжетів, що виникають у цьому зв'язку, так би мовити, з вісі Паскаль — Камю (або Паскаль — К'єркегор) на вісь Паскаль — Едгар По; гадаю, окреслена ситуація рандеву мислячої людини зі світовими безоднями дає для цього відчутні підстави.

Отже — людина перед безмежністю. Отже — світло в п'їтмі. Але звідки ж сама п'їтма? Що є ніч, що, підіймаючися зі своїх фатальних безоднь, огортає тремтливе світло самотньої людської свідомості? Проекція історичного Зла? Епіфеномен кривавої епохи, очолованої зловісною постаттю кардинала де Рішельє? Образ, навіяний Паскалю його власними тілесними стражданнями? Просто риторична фігура?

О. Ф. Лосев у своїй *Естетиці Відродження* про Всесвіт періоду кризи ренесансного світогляду писав таке: «Копернік і Бруно перетворили Землю на якусь нікчемну піщинку світобудови, а разом з тим і людина виявилася незрівнянною, неспівставною з безмежним простором, темним і холодним, в якому лиш де-не-де виявлялися дрібні небесні тіла, теж неспівставні за своїми розмірами з безмежністю світу [...] Скільки завгодно знаходилося й великих і малих умів [...] котрі захоплювалися цим безмежним Всесвітом, відчували солодке тремтіння перед цими божевільними пустками

безмежного світу [...]» [5, с. 544, 547].

Ясна річ, сказано це не без думки про Паскаля (якого Олексій Федорович тут же й цитує). Але чи був Паскаль, художник розуму, поетом цієї жажливої безодні, що розгорнулася перед людьми його епохи?

В певному сенсі, очевидно, був — як через півтора століття став таким поетом безодні той же Едгар По. Був — якщо погодитися з відомим визначенням Марини Цветаєвої: «Останній атом спротиву стихії на славу їй — і є мистецтво» [11, с. 194]. Досить згадати відомий паскалівський опис того, як «губиться» людська уява в дивах всесвітнього безмежжя, щоб зрозуміти, що це так. Паскалю тут належить внутрішньо переконлива фіксація — саме через неможливість здійснення — суто співмірного (див. вище!) людській природі прагнення чуттєво уявити собі кінець безмежності, уявити себе на її межі. Ще й нині хіба відступилися від нас «жах і подив» [6, с. 73 (фр. 205)] мимовільних спроб уявити чуттєву форму Всесвіту або момент припинення всяких часів, хіба когось не відоме оманливе, заворожуюче відчуття ось-ось-схоплення того, як взагалі закінчується простір, у яких сутінках застигає ріка вічності? Й хіба ці візії втрачають свою онтологічну вагу від неможливості їх реального здійснення? В інтелектуально-естетичному плані Паскалеві ми чималою мірою зобов'язані саме як геніальному зображувачеві цього непозбутнього елемента досвіду сучасної людини, що в тій або іншій формі справляє глибинний вплив на нашу візію світу, в якому ми живемо.

Разом з тим Паскаль, як впливає з його писань, жодною мірою не був і не міг бути поетом безодні в узвичаєному для ХІХ—ХХ ст. розумінні цього характерного вислову, що передбачає ентузіастичне саморозчинення суб'єкта в рокованих стихіях буття — те саме «одержимість буттям», «діонісійське» сп'яніння його безмежністю, проти якої застерігав М. М. Бахтін [1, с. 22, 48]. У виключенні будь-якої можливості подібної оргіастичної віддачі себе «стихіям світу цього», що зраджує покликання людини до відповідального мислення, розум і віра паскалівської людини сходяться воедино.

* * *

Різноманітні спогади про Паскаля його сучасників, так само як і враження представників наступних поколінь, утверджують парадоксальний образ якоїсь вишуканої двоїстості, надзвичайно цілісної й притягальної.

Про характер поєднання в філософському світогляді Паскаля раціоналістичних й ірраціоналістичних тенденцій дещо було сказане вище. Не менш показовим чином сполучаються в цього дивного майстра блискучий стиль (як зазначають біографи, паскалів-

ські *Думки і Листи до провінціала* стали «еталонами стилю й наклали свій відбиток на розвиток прози майже на століття наперед» [4, с. 323]¹) — і цілковита відсутність якоїсь специфічної заклопотаності його культивуванням. Та найзагадковіший парадокс являє нам, можливо, сама моральна особистість Паскаля, в якій жорстокий аскетизм і фанатизована суворість до себе, а інколи й до своїх ближніх ще незбагненніше залишали місце душевній відкритості, милосердю, ніжності. За словами Ш. Сент-Бева, «ця сердечність Паскаля, яка проступає крізь усе те жорстке й суворе, що є в його манері і вченні, полонить у ньому з особливою силою» [8, с. 373].

Маючи на увазі подібні парадоксальні сполучення, не хочеться повторювати набридлі загальники про «діалектику» людської творчості й людської душі. Краще зупинимось на втішній загалом думці про зв'язок граничної досконалості у виявленні високих якостей людини з вразливістю їхніх життєвих основ, їхньою фатальною, а може — спасенною невкоріненістю в самих собі.

Що ж — щаслива країна, щасливе людство, що мають таких геніїв, як Паскаль.

Читаймо Паскаля.

ПРИМІТКИ

¹ — «[...] Ніхто з письменників не володів мистецтвом письма більш ретельного й глибокого», — зазначає Л. Брюнсвік [2, с. 30].

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. М. *К философии поступка* // Бахтин М. М. *Работы 20-х годов*. — К.: «Next», 1994.
2. Брюнсвик Л. *Мысли: история создания, структура, автор* // Паскаль Б. *Мысли*. — М.: REFL-book, 1994.
3. Достоевский Ф. М. *Пушкин. (Очерк). Произнесено 8 июня в заседании Общества любителей российской словесности* // Достоевский Ф. М. *Полн. собр. соч.*: В 30 т. Т. 26. — Л.: Наука, ЛО, 1984.
4. Кляус Е. М. *Блез Паскаль // У истоков классической науки*. — М.: Наука, 1968.
5. Посев А. Ф. *Эстетика Возрождения*. — М.: Мысль, 1978.
6. Паскаль Б. *Мысли*. — М.: «REFL-book», 1994.
7. Паскаль Б. *Рассуждение о страстях любви* // Паскаль Б. *Трактаты. Polemические сочинения. Письма*. — К.: Port-Royal, 1997.
8. Сент-Б. Ш. *Мысли Паскаля* // Сент-Б. Ш. *Литературные портреты. Критические очерки*. — М.: Худож. литература, 1970.
9. Хома О. *Примечания к статье Ж. Перье Жизнь Блеза Паскаля* // Паскаль Б. *Трактаты...*, 1997.
10. Хома О. *Феномен Мыслей: что такое «Философия Паскаля»?* // Паскаль Б. *Мысли...*, 1994.
11. Цветаева М. И. *Мой Пушкин*. — 3-е изд., доп. — М.: Сов. писатель, 1981.